

Singularul *cer* în cele mai vechi versiuni românești ale orăției dominicale

Iosif CĂMARĂ

Les plus anciennes versions roumaines de la prière « Notre Père » gardent la forme de singulier ciel, à la place du pluriel demandé par la tradition biblique grecque, latine et vieil slave. Également présent dans d'autres espaces culturels, ce fait linguistique s'explique soit par l'influence de l'originel hébreu, soit par la circulation orale de la prière, en anticipant le singulier du vers suivant. En roumain, où on ne peut pas parler d'une traduction selon l'originel hébreu aux débuts de l'écrit roumain, la présence de la forme du singulier ciel dans l'oraison dominicale prouve la circulation orale de la prière dans le XVIe siècle. Ce fait démontre également que la prière Notre père est plus ancienne que le premier texte roumain découvert.

Rugăciunea domnească a fost transmisă în două variante, una aparținându-i lui Matei 6, 9-13, iar cealaltă lui Luca 11, 2-4. Statutul ei de text revelat i-a conferit notorietate, asigurându-i astfel o circulație extraordinară în lumea creștină. Încă din primul secol creștin, *Didahia* recomandă credincioșilor rugăciunea *Tatăl nostru*: „Nu vă rugați ca fariseii, ci cum a poruncit Domnul în Evanghelia Sa! [...] De trei ori pe zi, așa să vă rugați” (p. 30). În anul 350, episcopul Chiril al Ierusalimului a dat cele *Douăzeci și patru de cateheze*, în care indică rugăciunile folosite la Sf. Euharistie. Aceasta este cea mai veche atestare a utilizării *Rugăciunii domnești* în cadrul Sfintei Liturghii (apud Jeremias, p. 63-64). O privire asupra categoriilor de texte care conțin această rugăciune oferă o imagine a importanței care i s-a acordat: 1) texte biblice; 2) texte liturgice (Liturghier, Evanghelie, Tetraevanghel, Molitvenic, Ceaslov); 3) texte omiletico-catehetice (cazani, omilii și *Tatăl nostru cu tâlc*); 4) catehisme și mărturisiri de credință; 5) versiuni libere. Ținând cont de aceste aspecte, nu este de mirare că orăția dominicală prezintă o sumedenie de variante textuale, unele identificabile în tradiția textuală din limbile clasice, altele născându-se odată cu traducerile în grai vernacular.

Una dintre aceste variante textuale este oscilația între singular și plural în cazul substantivului *cer* din formula de adresare „Tatăl nostru care ești în ceruri”. Înainte de a analiza această oscilație, trebuie să spunem că pasajul în cauză apare la Matei întotdeauna, iar la Luca doar în anumite categorii de texte biblice. Cel mai vechi papyrus care conține versiunea de la Luca (P⁷⁵) omite pasajul *care ești în ceruri* (idem în *Codex Sinaiticus*). Diferit de acest model, un mare număr de texte prezintă

la Luca formula de adresare specifică versiunii de la Matei (*Codex Alexandrinus, Itala, Biblia* lui Ulfila și versiunile copte și siriace). Dacă această ultimă versiune s-a încetățenit în tradiția biblică, în epoca tiparului asistăm la redescoperirea modelului primar, conservat în P⁷⁵. Faptul este cel mai bine ilustrat în spațiul slav: monumentele vechi slave conservă formula de adresare identică la Matei și la Luca (Г҃ѣ нашѣ, иже еси на нбсѣх), dar deja *Biblia* de la Ostrog dă la Luca versiunea scurtă a rugăciunii.

Exegeze

Interpretările patristice ale pasajului biblic gravitează în jurul aceleiași idei. Susținând ideea de Dumnezeu omniprezent, Clement Alexandrinul afirmă că în timp ce omul se roagă, „Tatăl este aproape, este de față chiar în clipa în care grăiește”. (*Str.* VII, 49, 7, cf. Ps. 144:19, Is. 58:9). Pentru Origen, adresarea „care ești în ceruri” nu trebuie înțeleasă local și antropomorfic, căci „dacă Dumnezeu ar fi mărginit într-un loc, atunci ar urma că Dumnezeu e mai mic decât cerurile, care-L încap” (*Rug.* XXIV, 1). Aducând ca argument vorbele lui Ieremia, care spune că Dumnezeu umple cerul și pământul, Origen evidențiază că Dumnezeu, cel a toate cuprinzător, nu poate fi închis într-un spațiu mic și îngust (*Rug.* XXIII, 3), dar cuvintele din formula de adresare sînt importante „pentru a deosebi oarecum esența lui Dumnezeu de cea a făpturilor” (*Rug.* XXIII, 4). Sf. Ioan Gură de aur notează în *Omilia a XIX-a* că versetul în discuție nu e o închidere a lui Dumnezeu în cer. Cuvintele acestea au menirea să-l îndepărteze de pământ pe cel ce se roagă și să îl orienteze către cer, „să-l ridice la locurile cele înalte și la locașurile cele de sus” (*Omilii la Matei*, p. 250). În notele la TOB, preluînd ideea patristică potrivit căreia versetul nu are menirea de a-l localiza pe Dumnezeu, traducătorii fac o precizare extrem de importantă: formula de adresare corespunde unei tradiții semitice, care afirmă simultan că Dumnezeu este *Atotțiitor* („il domine la terre entière”) și că, prin iubirea sa părintească, este aproape de oameni. Potrivit traducătorilor francezi, bogăția semantică a acestui pasaj este pusă în valoare mai ales prin traducerea „Père céleste, notre Père” (TOB, Mt. 6:9, nota b).

Din interpretarea patristică distingem două idei privitoare la formula de adresare „Tatăl nostru care ești în ceruri”: a) informația nu e de ordin spațial, căci Dumnezeu nu poate fi limitat (de unde și preferința pentru pluralul *ceruri*, predominant în textul biblic); b) în plan moral, informația are menirea de a-i da omului pe de o parte sentimentul de nimicnicie în raport cu măreția lui Dumnezeu Atotțiitorul, iar, pe de altă parte, ea dă un reper spre care omul să tindă: cerurile, locuința Tatălui (Grigore de Nyssa, Teofan Zăvorîtul). În textul biblic sînt nenumărate pasaje în care se vorbește despre cer, văzut ca o „casă a lui Dumnezeu”, acest termen fiind prezent atît la singular, cît și la plural. Am observat totuși o preferință pentru plural, mai ales în psalmi: „Cel Ce a zidit cerurile, locuiește în ceruri” (Ps. 2:3).

Tradiția textuală

În textele grecești și latinești pe care le-am consultat nu am putut identifica nici o versiune a rugăciunii *Tatăl nostru* care să conțină singularul *cer* în locul

pluralului, ceea ce risipește orice urmă de îndoială cu privire la tradiția pluralului *ceruri* în orația dominicală latinească și grecească. Interesant de menționat este faptul că *Biblia* lui Ulfila dă pluralul, iar în *Codicele Curetonian* apare singularul.

În textele moderne se constată o oscilație între singularul *cer* și pluralul *ceruri*, cele două opțiuni avînd motivații diferite. În spațiul germanic, Luther utilizează singularul *cer*, atît în *Biblie*, cît și în *Micul Catehism*, dar *Codex Teplensis*, în versiunea de la Matei, dă pluralul. Cîteva versiuni englezești de început de Ev Mediu pe care le-am consultat prezintă pluralul *heofonum* „ceruri”, în acord cu tradiția. *Book of Commun Prayer* (1559) și apoi mai multe ediții ale *Bibliei*, începînd cu King James (1611), dau singularul atît la Matei, cît și la Luca. Germana și engleza par să opteze pentru singular în acest context. În tradiția biblică maghiară situația se prezintă astfel: *Codicele de la München*, copiat la Tîrgu-Trotuș prin 1466, dă pluralul *mennyekben* la Matei, la fel ca în Catehismul lui Heltai din 1550 (f. 11^v). *Biblia Káldi* (1626), prima traducere catolică în limba maghiară, traduce la Luca forma scurtă a rugăciunii, iar în versiunea de la Matei dă pluralul *mennyekben*. Diferit de aceasta, *Biblia Karolyi* dă versiunea completă a rugăciunii atît la Matei cît și la Luca, în ambele locuri traducătorii optînd pentru plural. În tradiția biblică poloneză, situația este surprinzătoare. *Biblia Radziwillowska*, operă calvină din 1563 și una dintre primele traduceri din ebraică și greacă după *Biblia* lui Luter (1534) și *Biblia* de la Geneva (1560), dă la Matei singularul în locul pluralului: „Oycze nasz ktory iesteś w niebie”. *Biblia Leopolda*, fidelă originalului, conservă versiunea de la Luca prescurtată, ca și *Biblia Wujka*. Versiunea de la Matei prezintă pluralul în ambele texte. În spațiul romanic predomină ambele opțiuni în pasajul de față, cu excepția limbii franceze, unde există o singură versiune care conservă singularul *cer* (sec. al XII-lea). Cele mai vechi versiuni în catalană, sardă, dalmată și dialectele retoromane dau exclusiv forma *cer*.

În textele slave am identificat patru versiuni ale orației care conțin singularul *cer*. *Foile de la Sinai*, publicate împreună cu *Evhologhionul sinaitic*, conțin rugăciunea rostită de preot la intrarea în altar. Scribul a dat aici și începutul orației dominicale (f. 1^v): и прѣдастъ емоу [Петра – п.п.] слав[ж] единого божьства къ три лица, глагола. Сѣтъче нашъ иже еси на небесе(хъ) - до коньца тако рьци. Lecțiunea din acest pasaj este nesigură. Sreznevskij consideră că *небесе* e scris greșit, prin urmare îl completează punînd între paranteze caracterele lipsă: *небесе(хъ)*. Jagić citește *небесе*, o formă mai rară a locativului singular *небеси* (*Evh. sin.*, nota 16, p. 603). O a doua ocurență a singularului *cer* se găsește în *Codex Assemanius*, o *Evanghelie* de secol XI scrisă în Macedonia. În acest text, care conservă versiunea de la Matei, apare forma *небеси* (*As.*, f. 73^v_{26c}). Același singular este prezent și în *Apocalipsul apostolului Pavel*, în care apare locativul cu *ы*, *небесы* (Novaković, p. 438), ca o consecință a confuziei dintre *ы* și *и* în slavona de redacție sîrbocroată (*Slava veche*, p. 249). De aici el a pătruns în versiunea românească a *Apocalipsului* din *Codicele Sturzan*. Surprinzătoare este folosirea singularului și într-un *Tetraevanghel* slavon de redacție românească, scris în

Moldova în sec. al XVI-lea, în versiunea de la Luca (ms. 111, B.C.U. Iași.)¹. Nu putem ști dacă singularul se găsea și în originalul după care s-a copiat acest manuscris, dar putem presupune că rugăciunea, în forma aceasta, nu a cunoscut răspîndire ca versiune independentă, deoarece conține dezvoltări care nu se găsesc decît în Evanghelia de la Luca.

Cum se explică singularul *cer* în absența unei tradiții textuale grecești și latinești? Din cele arătate nu se poate spune că există o tradiție a lui *cer*. Prezența singularului este sporadică și în cele mai multe cazuri nu se poate explica prin legături de filiație.

S-a văzut că, în cîteva situații, singularul apare la traducerea Bibliei din ebraică (ex. *Biblia Radziwiłłowska*). *Tatăl nostru* aramaic folosește cuvîntul *shamáyim* în acest context. Termenul, cu semnificație de plural, provine dintr-un singular neutilizat. Singularul apare și în siriacă, fapt care sugerează existența în limbile semitice a unui termen la echivalarea căruia traducătorii întîmpină unele dificultăți. Aramaica utilizează doi termeni cu aceeași rădăcină pentru *ceruri* și *a se sfinți*, situație prezentă doar în engleză: această limbă dispune de doi termeni, *heaven* ‘Eden’ și *sky* ‘cer’. Singularul *heaven* trimite la sacru, în timp ce pluralul are și semnificația lui *sky*. În diferite limbi s-a operat o diferențiere semantică între singular și plural, ultimul desemnînd „casa lui Dumnezeu”. Am putut constata acest fapt în rusă, între *небо* ‘cer’ și *небеса* ‘ceruri’, dar și în română, între *cer* și *ceruri*. Așadar, se pare că singularul apare sub presiunea originalului ebraic. Dacă acest lucru nu pune probleme semantice în textul englezesc, el nu a putut fi acceptat în polonă sau în română, căci singularul *niebo* ‘cer’ nu trimite în mod special la sacru. Pluralul se impune în aceste limbi datorită conotației religioase pe care o are. Dar există un număr de texte pentru care prima explicație nu e valabilă, căci nu putem admite o influență semită în toate versiunile rugăciunii *Tatăl nostru*.

O situație pe care am constatat-o încă în zilele noastre în rugăciunea individuală, poate explica prezența acestui fapt de limbă în cele mai vechi texte românești: rostind rugăciunea, vorbitorul anticipează singularul *cer* din versetul următor, dînd astfel o formă regulată textului. Evident, acest lucru capătă valabilitate doar în cazul rostirii frecvente a rugăciunii. În sprijinul explicației noastre vin mai multe fapte, toate avînd la bază ideea că rugăciunea era redată din memorie:

1. Știm că sarda a renunțat devreme la limba latină ca limbă literară, datorită lipsei de cultură a celor din insulă (cf. spațiul românesc, unde slavona devenise neînțeleasă de scribi). De asemenea, știm că rugăciunea *Tatăl nostru* a fost între primele texte traduse, versiunile libere circulînd în diferite forme (în spațiul irlandez se admite existența acestor versiuni, în paralel cu cele latine, înainte de Reformă; de asemenea, primele traduceri ale *Pater*-ului în limbile europene au fost anterioare primei traduceri a evangheliilor – chiar cu cîteva secole: cazul polonez, francez, german, britanic, slav-morav). În aceste condiții, prin utilizarea rugăciunii,

¹ Lința, *Ms. sl.*, I, nr. 1/15.

și pierzându-se contactul cu originalul grecesc sau latin, *Tatăl nostru* s-a impus cu forma de singular. Astfel s-ar explica de ce în România Minor rugăciunea domnească apare mai ales cu forma de *cer*, în locul pluralului cerut de tradiția biblică.

2. Copiind un text din care lipsea rugăciunea *Tatăl nostru*, scribul avea posibilitatea să apeleze la un alt text sau să-l redea din memorie. Exemplele slavone nu lasă nici o urmă de îndoială în acest caz: *Apocalipsul apostolului Pavel* conține începutul rugăciunii, cu forma de singular *cer*. Fiind o scriere populară și, mai mult, fiind trunchiată versiunea rugăciunii, trebuie să admitem că ea a fost redată din memorie. *Foile de la Sinai* păstrează, de asemenea, forma trunchiată a rugăciunii, alături de indicații adresate preotului la intrarea în altar. Știind că în textele slave se practica notarea doar a începutului rugăciunii, cazul de față ilustrează modul în care a procedat scribul: observînt destul de tîrziu că în original era doar titlul rugăciunii, s-a oprit din redat rugăciunea după formula de adresare. Aceeași situație este prezentă în *Liturghier*. În traducerea românească a *Liturghiei*, traducătorii au fost nevoiți să completeze rugăciunea punînd la contribuție o versiune pe care o aveau la îndemîna. Alexandru Mareș crede însă că la întocmirea textului *Liturghierului* s-au folosit rugăciunile *Tatăl Nostru* și *Crezul* din *Catehism*, căci „acestea sînt identice cu versiunile similare din *Întrebarea creștinească*” (CL, p. 26). Prezentînd în paralel cele două variante ale rugăciunii, Al. Mareș afirmă: „În afara a două modificări (*ceri* înlocuit prin *ceriu* și *împărăție* prin *împărăția*), textele rugăciunii *Tatăl nostru* sînt identice”. Trebuie însă să ținem cont de aceste diferențe, precum și de inconsecvențele grafice, toate acestea confirmînd că autorul nu a avut sub ochi versiunea din *Catehism*. Reținem de la Eugen Coșeriu o idee extrem de importantă în argumentarea ipotezei noastre: „...nu se poate admite ca un text precum *Tatăl nostru* să fie «transcris» dintr-o carte – dacă nu cumva aceasta nu se face în scopuri filologice – deoarece este vorba de un text pe care, în mod normal, orice român adult îl cunoaște pe dinafară (și acesta era cu atît mai mult cazul în vremea lui Stroici): tocmai de aici și micile variații în redarea acestui text chiar de către una și aceeași persoană.” (Coșeriu, *Lb. rom.*, nota 57, p. 62-63). Tot Eugen Coșeriu ne spune și cum a procedat Nicolae Milescu cînd a transmis rugăciunea lui Stiernhielm și Smith (la Smith apare singularul *cer*, în timp ce la Stiernhielm citim *ceruri*): „Deosebirile ce pot fi constatate între cele două texte... sînt toate variante care pot apărea la redarea acestui text de către un singur vorbitor” (Coșeriu, *Lb. rom.*, p. 52-53). Trebuie să presupunem, așadar, că prezența singularului atestă în cele mai multe cazuri redarea din memorie a rugăciunii.

3. Există cazuri în care rugăciunea din original a fost neglijată, scribul notînd o versiune proprie. Că Ioan din Pocioveliste nu a redat rugăciunea din *Molitvenicul* pe care îl copia este un lucru limpede, în pofida faptului că textul după care copia conținea orația dominicală. Ion Gheție ne spune că acest copist a pus la contribuție o versiune din memorie sau dintr-o lucrare pe care o avea la îndemîna. O situație similară întîlnim în *Bucoavna* de la Bălgrad, pe care o remarcă profesorul Gherman: „Putem deduce din cele de mai sus cum a procedat Mihail Iștvanovici ...

el a respectat structura (ordinea) tipăriturilor transilvănene, dar a folosit în locul textelor acestora pe cel încetățenit în cultul din bisericile din Țara Românească citat, probabil, din memorie.” (*Bucoavna*, p. 87).

Copiile *Catehismului* coresian ilustrează, de asemenea, modul în care procedau copiiștii: dacă textul reprodus în *Codicele Sturzan* este același cu cel din tipărirea coresiană, *Catehismul Marțian* dă o versiune cu totul diferită. Ion Gheție ne spune că persoana care a copiat această lucrare, „a adăugat la sfârșitul textului *Tatăl nostru* și *Crezul*, servindu-se de versiunile existente în *Molitvenicul* lui Coresi”. (Gheție 1975, p. 161). Cu toate acestea, nu există nici o versiune coresiană care să conțină formula de adresare *Părintele nostru*. Cercetătorul observă inconsecvența copistului și notează în alt loc că probabil acesta a avut o altă versiune la îndemână, care începea astfel și care lui îi era familiară, motiv pentru care a și renunțat la inserarea ei în *Catehism*, punînd-o la final. Opinia lui Ion Gheție întărește ipoteza susținută de Eugen Coșeriu și de Magdalena Georgescu: exista în secolele XVI-XVII o versiune de tip nordic, identificabilă în *Ocinașul cu tîlc* publicat de Magdalena Georgescu (Georgescu 1978, 73-82), în versiunea Stroici și în *Catehismul Marțian*, o versiune pe care scribii o știau și o redau din memorie. Dincolo de variațiile datorate rostirii ei orale, rugăciunea începea prin cuvintele: „Părintele nostru ce ești în ceruri”.

În concluzie, prezența singularului *cer* atestă legătura traducerii cu un original ebraic sau circulația orală a orăției dominicale. În cazul versiunilor românești, dacă admitem traducerea singularului dintr-o limbă care avea această formă în rugăciune (și ne gîndim aici la limbile cu care vechea cultură românească a avut contact), ar trebui să presupunem că *Tatăl nostru* românesc cu singularul *cer* a rezultat dintr-un original german, polonez sau, mai puțin probabil, slavon. Dar prezența lui *sățioasă* în rugăciunea *Tatăl nostru* este, potrivit profesorului Eugen Munteanu, un indiciu al descendenței slavone a rugăciunii (*Lex. bibl.*, p. 430), deci explicarea prin germană sau prin alte limbi slave nu pare a fi susținută faptic. Prezența singularului *cer* în rugăciunea domnească probează existența, în sec. XVI-XVII, a mai multor versiuni cu circulație orală, confirmînd că prima versiune păstrată în limba română nu a rezultat cu prilejul traducerii textului care o conține.

Bibliografie

- As. = Josef Vajs, Josef Kurz (edit.), *Evangeliarium Assemani. Codex Vaticanus 3. Slavicus glagoliticus*, tom. II, Nakladatelství Československé Akademie Věd, Praga, 1955
- Bucoavna* = *Bucoavna de la Bălgrad, 1699*, ediție critică de Alin Mihai Gherman și Iacob Mîrza, Episcopia Ortodoxă Română de Alba Iulia, 1999
- Didahia* = *Învățătură a celor 12 apostoli*, în *Scrierile părinților apostolici*, tipărită cu binecuvîntarea Prea Fericitului Părinte Teoctist, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, traducere, note și indici de Preot Dr. Dumitru Fecioru, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1995, p. 17-35
- CL = *Liturghierul lui Coresi*, text stabilit, studiu introductiv și indice de Al. Mareș, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1969

- Clement Alexandrinul, *Str.* = Clement Alexandrinul, *Scrieri II: Stromatele*, PSB 5, traducere, cuvînt înainte, note și indici de pr. D. Fecioru, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1982
- Coșeriu, *Lb. rom.* = Eugenio Coseriu, *Limba română în fața Occidentului. De la Genebrardus la Hervás. Contribuții la istoria cunoașterii limbii române în Europa occidentală*, traducere de Andrei A. Avram, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1994
- Evh. Sin.* = Jean Frček, *Euchologium Sinaiticum*, text slav cu sursele grecești și traducerea franceză, partea a doua, în *Patrologia Orientalis*, t. 24, fasc. 5, Paris, 1933; t. 25, fasc. 3, Paris, 1943
- Georgescu 1978 = Magdalena Georgescu, *Considerații filologice asupra unui vechi text românesc*, în LR, XXVII, 1978, nr. 1, p. 73-82
- Ioan Gură de Aur, *Omilia la Matei* = Sfîntul Ioan Gură de Aur, *Scrieri*, partea a treia (*Omilia la Matei*), în col. P.S.B., vol. 23, tipărită cu binecuvîntarea Prea Fericitului Părinte Teoctist, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, traducere, introducere, indici și note de pr. D. Fecioru, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1994
- Jeremias = Joachim Jeremias, *Paroles de Jésus. Le Sermon sur la Montagne. Le Notre-Père*, traduction de Dom Marie Mailhé, Les Éditions du Cerf, Paris, 1967
- Lința, *Ms. sl.* = Conf. univ. dr. Elena Lința, *Catalogul manuscriselor slavo-române din Republica Socialistă România*, vol. 1: *Catalogul manuscriselor slavo-române din Iași*, Tipografia Universității București, 1980
- Munteanu, *Lex. bibl.* = Eugen Munteanu, *Lexicologie biblică românească*, Editura Humanitas, București, 2008
- Novaković = СЛОВО СВЕТАГО ПАВЛА АПОСТОЛА У ИСХОДѢ ДОУШЕВНѢМЪ, în Stojan Novaković, *Примери књижевности и језика старога и српско-словенскога*, Belgrad, Издање Државне Штампарије, 1877, p. 437-440
- Origen, *Rug.* = Origen, *Scrieri alese*, partea a doua (*Exegeze la Noul Testament. Despre rugăciune. Filocalia*), în col. P.S.B., vol. 7, tipărită cu binecuvîntarea Prea Fericitului Părinte Iustin, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, traducere de pr. prof. T. Bodogae, pr. prof. Nicolae Neaga și Zorica Lațcu, studiu introductiv și note de pr. prof. Teodor Bodogae, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1982
- Slava veche* = Pandelescu Olteanu (coord.), *Slava veche și slavona românească*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1975
- Tetraevanghel*, sec. XVI, ms. B.C.U. Iași nr. 111
- TOB = *La Traduction œcuménique de la Bible*, Les Editions du Cerf, Paris, 2004